

УДК 821.161.2(09)+37(477)(09)

ЛАРИСА ЙОВЕНКО

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ІДЕЇ ПОЗИТИВНОГО ГЕРОЯ В ХУДОЖНІХ ТВОРАХ ДОБИ СОЦРЕАЛІЗМУ В КОНТЕКСТІ ЛІТЕРАТУРНОЇ ОСВІТИ ВІТЧИЗНЯНОЇ МОЛОДІ

У статті зроблено спробу проаналізувати інтерпретацію ідеї позитивного героя в художніх творах доби соціалістичного реалізму. Зазначено, що суспільний ідеал через естетичне ограновування вимальовується як ідеал художній. Констатується, що проблема – позитивний герой літератури, його пошуки та принципи зображення – була найголовнішою за своїм значенням у теорії соціалістичного реалізму. Звертається увага, що досліджувана проблема має свої особливості, оскільки трактується як літературознавча і педагогічна. Акцентується увага на позитивному герої, оскільки він був виявом соціальних цінностей, суспільних ідеалів і мав вплив на формування особистості.

***Ключові слова:** позитивний герой, художній образ, героїзм, соцреалізм, тоталітарне мистецтво, моральні чесноти*

Постановка проблеми. Художня література посідає особливе місце у процесі духовного збагачення особистості, оскільки «покликана не тільки давати учням широку літературну освіту, а й формувати їхні погляди, моральні переконання, характер, адже ... охоплює людське життя, історію й сучасність людства в усій багатогранності» [10, с.7]. Вплив художнього слова є надзвичайно потужним, літературна образність діє на особистість як на свідомому, так і на підсвідомому рівнях. Безперечно, цим неодноразово користувалися (а зрештою – і ще скористаються) панівні ідеологічні системи.

Огляд досліджень і публікацій. Проблему впливу тоталітарної системи на мистецтво, й зокрема на художню літературу, досліджували І. Голомшток, П. Білоус, Г. Ващенко, Є. Васильєв, А. Іщук та ін. Розробниками поняття «героїчна особистість» радянського періоду були Ю. Борєв, Л. Данчук, М. Киященко та ін. Інтерпретації ідеї позитивного героя у художніх творах доби соціалістичного реалізму присвятили власні розвідки М. Блецькан, В. Дончик, К. Волинський, М. Жулинський, В. Новиков, Л. Новиченко, В. Розумний та ін.

Особливої уваги проблемі позитивного героя надається у педагогічній спадщині А. Макаренка, оскільки його діяльність була пов'язана з навчанням та вихованням складних людських характерів.

Окремі відомості з історії шкільної літературної освіти пропонуються в підручниках з методики викладання української літератури Т. Бугайко, Ф. Бугайка, П. Волинського, дослідженнях теоретичних і методологічних проблем історико-педагогічного процесу О. Сухомлинської, у дисертації Л. Базиль «Становлення і розвиток літературної освіти в Україні (1918 – 1939 рр.)» та ін.

Метою статті є аналіз та інтерпретація ідеї позитивного героя доби соціалістичного реалізму в контексті літературної освіти вітчизняної молоді.

Виклад основного матеріалу. Більшовицька диктатура наповнювала поняття «герой» специфічною сутністю, що вилилося в пошанування «правильного» героя, який перебуває в межах здійсненого подвигу. Режим надзвичайно прискіпливо контролював мистецтво, розуміючи його вагомий вплив на людство. Ущемляючи суспільну свободу, необхідну для розвитку органічних образів художньої творчості, ідеологи тоталітаризму надавали мистецтву фундаментальної ваги.

Суттєво допомогло партійно-державному апарату маніпулювати інтелігенцією та її діяльністю утворення творчих спілок, яке виділило питання нагальної необхідності об'єднавчого фактору для різнопланових творчих колективів. У 20-х рр. XX ст. розгорнулася дискусія щодо термінології нових поглядів, які намітилися в мистецтві. Популяризувалося поняття «героїчний реалізм», який приймався Асоціацією Художників Революційної Росії у 1926 році. З цього приводу О. Довженко зауважив: «Здається, це перший випадок в історії культури, де стиль постановлюють на засіданні» [13, с. 434]. Окремі митці по-різному визначали художній метод радянської літератури: «пролетарський реалізм», «тенденційний реалізм», «монументальний реалізм», «реалізм з комуністичним змістом», «революційно-соціалістичний реалізм» тощо. Пропонувалися й інші терміни, серед яких – і «соціалістичний реалізм», що з'явився в 1932 році в «Літературній газеті» у передовій статті «За роботу!». У джерелі йшлося: «Маси потребують від митців відвертості, революційного соціалістичного реалізму в зображенні пролетарської революції» [цит. за 3, с. 377].

Свого часу соцреалізм тлумачився як художній метод, що потребує від митця правдивого й історично конкретного зображення дійсності в її революційному розвитку; акцентувалася увага на справі виховання трудящих у душі комуністичної моралі. Подібні постулати не вміщували нічого власне естетичного, нічого, що стосувалося мистецтва. Такі міркування з однаковим успіхом можна було застосувати як до пропагандисько-агітаційної роботи, так і до науки, журналістики та ін. Усе це ставило під сумнів найважливіші художні цінності. Як зауважує дослідник І. Голомшток: «Ленін, із фрагментів висловлювань якого і була переважно побудована цитатоблочна будівля соціалістичного реалізму, особисто взагалі не цікавився мистецтвом. У розписаній буквально по днях хроніці його діяльності немає жодної згадки про відвідування ним будь-якої виставки чи музею» [5, с. 9].

Термін «соцреалізм» був підтриманий Й. Сталінін, оскільки лише диктатор установлював норму і зразок, якими відтоді потрібно було керуватися як критерієм ідейної й художньої оцінки. Цей художній метод панував у літературі радянського періоду з 1934 року й до кінця 1980-х років, тому в літературознавстві ведеться розмова про «єдиний стиль» як один із напрямів літератури XX століття [13, с. 434].

Ю. Борєв, вивчаючи художні напрями в мистецтві минулого століття, зазначає, що будь-який художній метод як тип образного мислення визначається такими факторами: а) дійсністю; б) світоглядом митців; в) художньо-мисленнєвим матеріалом, з якого вони беруть витоки. «Образне мислення художників соціалістичного реалізму ґрунтується на життєвій основі нової, історично прискорювальної у своєму розвитку дійсності XX ст., на світоглядній основі принципів історизму й діалектичного сприйняття дійсності, на художньо-культурній основі реалістичних традицій російського класичного та світового мистецтва» [3, с. 377]. Радянське мистецтво, на думку дослідника, висунуло проблему дуалізму процесу: не тільки особистість для історії, а й історія для особистості. «Естетичним ідеалом є цільна, з єдиного шматка металу викувана людина, яка здатна революційно змінити світ і зробити людство щасливим», – зауважує вчений [2, с. 26]. Така особистість повинна була присвятити власне життя творенню історії, підтвердити «героїчну здатність людини «серце віддати часам на розрив», установлюючи гуманізм включення особистості до історичної творчості мас» [3, с. 382].

На думку І. Голомштока, тоталітарне мистецтво виникає за певних умов, а саме: а) держава проголошує мистецтво (як і галузь культури загалом) знаряддям власної ідеології і засобом боротьби за владу; б) відбувається монополізація усіх форм і засобів художнього життя країни; в) створюється всеохоплюючий апарат контролю й управління мистецтвом; г) владою з усього різноманіття тенденцій, котрі існують на даний момент у мистецтві, обирається одна, яка найбільше відповідає цілям держави (і завжди найконсервативніша), і ця тенденція оголошується офіційною, єдиною і загальнообов'язковою; держава починає і доводить до кінця боротьбу з усіма стилями і тенденціями в мистецтві, відмінними від офіційних, оголошуючи їх реакційними та ворожими класу, расі, народу, партії, державі, людству, соціальному чи художньому прогресу тощо [5, с. 10].

5 серпня 1931 року виходить постанова ЦК ВКП (б) про початкову та середню школи, у якій рішуче засуджуються всі передові педагогічні системи (проектний метод, комплексна система, долгонський план), натомість рекомендується повернутися до традиційних форм і методів навчання. Відтепер керівництво питаннями освіти й виховання стає справою виключно ЦК ВКП (б).

Події другої світової війни активізували потребу у формуванні патріотичних і громадянських почуттів, а тому радянські партійні лідери були змушені дозволити популяризувати національних героїв та деякі аспекти народної культури. Але, на жаль, «їх частка в загальному виховному процесі проімперського дискурсу була чітко дозована й не виходила за рамки суто фольклорних радощів», – зауважує О. Сухомлинська [12, с. 60]. Критика цього періоду відзначала прискіпливу увагу літератури до вивчення витоків поведінки особистості на війні, відтворення характеру радянської людини, що перемогла фашизм. Літературознавці досліджували цей процес на основі принципу історизму, розширюючи зв'язок конкретного і загального на творах досвідчених і молодих майстрів слова.

Проблема «позитивний герой літератури, його пошуки та принципи зображення» була найголовнішою за своїм значенням у теорії соціалістичного реалізму. «Про літературу ми судимо по її героєві», – стверджував В. Дончик [6, с. 82]. Радянська література покликала до життя новий тип героя, – людину, яка «усвідомила себе господарем власної долі і перетворювачем світу» [6, с. 83]. Відповідно, соцреалізм розпочав безкомпромісну дискусію про особистість та її суспільну роль із буржуазною літературою, яка, на думку ідеологів комунізму, не могла продемонструвати подібного героя. Адже з того, як саме митець побачив і відобразив героя, як інтерпретує і наскільки проникливо відтворює людський характер, які морально-етичні якості оспівує, а які засуджує, можна судити про його громадянську позицію, масштабність мислення, партійність й здатність до розуміння загального ходу життя.

«Естетична орієнтація творчості митця соціалістичного реалізму, революційно-романтичний пафос його творчості виявляються також у виборі героя. Це – одна з центральних проблем естетики творчого методу, бо саме в герої концентрується та концепція особистості й суспільства, яку репрезентує і відстоює митець», – зазначав під час доповіді, виголошеної на науковій сесії «Розвиток українського радянського мистецтва за 50 років», відомий літературний критик В. Разумний [11, с. 7].

У радянському суспільстві стали панівними оптимістичне світорозуміння і світосприйняття, які характеризували особистість як творця нових форм буття. Таке оптимістичне світобачення брало свої витoki з діалектико-матеріалістичного світогляду і стало основною властивістю соцреалізму. Оптимістична природа художніх творів зумовлювалася не тільки історичними, політичними, суспільними змінами, значними модифікаціями об'єкта зображення, а й пертурбацією стилів та творчих методів літератури у безпосередній залежності від філософії та методології мистецтва. «У процесі пізнання світу художник мусив віднайти особливий інструментарій, який дозволив би йому проникнути у глибини суб'єктивного "я" суспільної людини, навчитися моделювати психологічний і емоційний світ», – зауважував М. Жулинський [7, с. 26].

Результатом такого пошуку, певним узагальненням об'єктивного і суб'єктивного, загального й індивідуального, суспільного й особистого є художній образ, позитивний герой, що втілює суспільний ідеал. Специфіку образу позитивного героя радянської літератури академік М. Жулинський убачав у тому, що «...він є не лише ідейно-естетичною моделлю поглядів на світ самого автора, але й концентрує в собі і відображає визначальні процеси розвитку дійсності» [7, с. 27]. Учений переконаний, що виникнення в літературі соціалістичного реалізму героя, який уміщує типові ознаки суспільного буття, його духовні запити, зумовлене історичним розвитком суспільних взаємовідносин. Джерелом становлення подібного художнього образу М. Жулинський вважає романтизм, в основі якого – уважне ставлення до внутрішнього світу персонажів, а також історизм як головна ознака літератури. «Романтизм відіграв дуже важливу роль в осмисленні трагічного і героїчного в їх діалектичних зв'язках із проблемами оптимізму і песимізму. Пристрасним пошуком

позитивних вирішень проблем, пов'язаних із категорією позитивного героя як виразника суспільних ідеалів, позначений класичний реалізм XIX ст. і критичний реалізм XIX – XX ст.», – зазначає Микола Григорович [7, с. 27].

Суспільний ідеал через естетичне огранування вимальовується як ідеал художній. «Мистецтво завжди щось стверджує, підтримує, підносить як взірець прекрасного, а щось відкидає, заперечує, розвінчує як потворне, віджиле, чуже поступові життя і людині. І дивиться на нього, й оцінює його саме з висоти і у світлі свого ідеалу», – зазначає М. Блецькан [1, с. 19]. Специфіка виявлення естетичного ідеалу зумовлюється всією ідейно-образною системою (задумом, ритмом, тональністю, стилем), однак основним засобом вираження й утвердження такого ідеалу в літературі, на думку літературознавця, є образ героя [1, с. 19].

Життєстверджувальний зміст художнього твору радянської доби не здійснимий без цілісного характеру, без нероздільного образу людини як психологічного і соціального організму. Саме тому для митця означеної епохи було об'єктивною необхідністю творити характер позитивного героя, що розкривається через призму суспільних протиріч і виступає уособленням ідеалів часу. Отже, історичний оптимізм радянської літератури був не можливий без прискіпливої уваги до образу позитивного героя. Вважалося, що такий герой канонізує прогресивні сторони дійсності, виступає посланцем нових суспільних переконань, а також виявляє суспільну позицію майстра слова [7, с. 27].

«Зрозуміти особливості мистецтва, художню неповторність і велич героя радянської літератури 20 – 30 – 40-х років неможливо, якщо не усвідомлювати, що пафос історичного творіння був настільки притаманний цьому герою, наскільки повно визначав його сутність, що в його характері все, що не має відношення до історичної творчості, відсувалося на другий і третій плани», – підкреслював професор Ю. Боров [2, с. 26].

Відповідно до радянської естетики, цілісний характер героя, який уміщує деталі прекрасного, поставав із закономірностей художнього мислення. Позитивний герой мав право на існування лише за умови утілення провідних рис об'єктивного розвитку суспільства, власної суспільної вартості тощо. «Він збуджував потребу наслідувати його, сприймати форми його мислення і поведінки, тобто виступав героєм-ідеалом, втіленням нових суспільних взаємин в історично змінних обставинах. Такий герой спонтанно вилучався з художнього твору і ставав настільки необхідним людям, що змушений був пройти «зворотний» шлях свого існування – повернутися життєво необхідним образом у вир суспільних борінь. Діставши самодостатню естетичну цінність як художній характер, такий образ-тип набував суспільної, громадянської значущості і виступав в очах читача як реально існуюча особа, як взірець, наслідувати якому ставало почесним», – зазначав М. Жулинський [7, с. 28]. На думку вченого, цінність позитивного героя в тому, що він – «художньо-естетична модель дійсності, сфокусована через світогляд митця» [7, с. 28].

Література соціалістичного реалізму була покликана «художньо відкрити й утвердити новий тип суспільних відносин, їх істинно гуманний смисл, і нового героя – звичайного трудівника, який піднімається до розуміння себе як господаря життя, активного і свідомого перетворювача світу» [4, с. 4]. Справжніми героями радянського мистецтва стають комуністи, незалежно від того, чи є вони дійсними членами КПРС. Такі образи характеризувалися схожими ідеями, діями, прагненнями, почуттями, що свідчить про домінування комуністичних моральних цінностей, узагальненням яких і ставали подібні герої. У творах соцреалізму набули розвитку нові принципи типізації героя, що підтверджується думкою критика В. Новикова з приводу образу Павла Корчагіна: «Сила життєвого факту, втіленого в романі, така, що образ героя переростає рамки самого твору, асоціюється з тим величезним за своїм історичним значенням явищем, яке відбувається в Радянському Союзі» [9, с. 148]. Новизна цього принципу виявилася в усуненні суперечностей між героєм і суспільством, які при існуючому ладі знаходяться у повній гармонії й єднанні.

Варто сказати, що окремі радянські літературознавці не вдавалися до загальнотеоретичної розмови про героя мистецтва соцреалізму і враховували людську індивідуальність й різноманітність характерів різних персонажів [11, с. 8]. Подібну ідею відстоював й А. Макаренко, який рішуче заперечував стандартизацію героя: «Ідеологічним джерелом

стандартизації наших літературних героїв є спрощене уявлення про нашу радянську людину і взагалі про нашого трудящого. Між нами кажучи, критики його спростили до останньої міри, його роздягли догола, його наділили стандартними добродіями... Його навчили покірливо вмирати від чахотки, його навчили виголошувати непогрішимо-прописні промови... Цього самого героя звільнили від усіх конфліктів і радіють: яка щаслива безконфліктна істота! Наш герой давно відвик роздумувати, болісно вирішувати, страждати від незручності. У нашого героя немає лірики, гумору, сарказму. Це якась полегшена істота, у якої все вирішено, все відомо і якій невідомий тільки гріх.

Хіба наші люди такі, хіба таке нудне і одноманітне їхнє життя?» [8, с. 401].

Соцреалізм, який породив численну кількість позитивних героїв, як зазначає Є. Васильєв, «ідеалізує та нівелює людину, спрощує її, малюючи без якихось суттєвих внутрішніх суперечностей» [13, с. 436], адже внутрішній світ героя перебудовується під впливом партії та суспільства. Подібні персонажі мають мізерну кількість недоліків і надзвичайну кількість чеснот, які подекуди важко перерахувати. Герой, який прагне свободи, за доби тоталітаризму не має права на існування. Лише стандартні, шаблонні, трафаретні, «правильні» герої спроможні благотворно позначитися на особистості. Майстри мистецтва, за таких умов, позбавляються права на вільну творчість, яка є обов'язковою умовою для природного розвитку мистецтва.

Звичайно не все, що створювалося представниками красного письменства за досліджуваної доби, зводиться до ідеологічної константи, однак саме вона в умовах державно-партійної монополії на системи контролю й управління мистецтвом стає взірцем, на який пропаганда налаштовує орієнтуватися інших.

Висновки та перспективи дослідження. Таким чином, головним питанням літератури доби соцреалізму була проблема позитивного героя, який утілює суспільний ідеал. Прогресивними процесами в літературі означеного періоду визнається заглиблення через індивідуальне – в соціальне, через певного героя – у сенс історичного розвитку. Отже, герої та героїні пролетарського мистецтва вважалися не лише яскравими творчими індивідуальностями, а й соціальними істотами, виразниками головних тенденцій доби. Позитивними героями художніх творів стають комуністи, образи яких були узагальненням комуністичних моральних цінностей. Подібні персонажі наділялися помітною кількістю чеснот і дуже незначними недоліками. Такі герої-ідеали викликали потребу наслідувати, переймати особливості їхнього мислення і діяльності.

Подальшої розробки потребує проблема інтерпретації образу героя-патріота у шкільних підручниках 1930-х – 1980-х рр.

Список використаних джерел

1. Блецкан М. Идеали общества – идеали искусства / М. Блецкан // Радянське літературознавство, 1968. – № 2. – С. 18 – 25.
2. Боров Ю. Б. Борьба вокруг концепции личности в искусстве XX века / Ю. Б. Боров. – М., 1976. – 37 с.
3. Боров Ю. Б. Эстетика / Ю. Б. Боров. – М.: Политиздат, 1988. – 496 с.
4. Волинський К. Життя, герой, слово / К. Волинський // Радянське літературознавство, 1966. – № 3. – С. 3-21.
5. Голомшток И. Тоталитарное искусство / И. Голомшток. – М.: Галарт, 1994. – 296 с.
6. Дончик В. Кость Волинський. В пошуках героя. Проблема героя в сучасній українській прозі / В. Дончик. – К.: Радянський письменник, 1964. – С. 82-84.
7. Жулинський М. До питання про історичний оптимізм радянської літератури / М. Жулинський // Радянське літературознавство, 1972. – № 4. – С. 32 – 34.
8. Макаренко А. С. Твори / А. С. Макаренко. Твори в семи томах. Т. 6. – К.: Радянська школа, 1955. – 424 с.
9. Новиков В. Художественная правда и диалектика творчества / В. Новиков. – М.: Советский писатель, 1971. – 400 с.

10. Пархета Л. П. Методичні концепти викладання української літератури (на матеріалі спадщини В. О. Сухомлинського) : навч.-метод. посіб. / Л. Пархета. – Умань : ПП Жовтий, 2010. – 192 с.
11. Разумний В. О. Про пафос соціалістичного реалізму / В.Разумний // Радянське літературознавство, 1967. – № 9. – С. 3–14.
12. Сухомлинська О. В. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем / О.В. Сухомлинська. – К. : АПН, 2003. – 68 с.
13. Теорія літератури / За наук. ред. Олександра Галича. – 2-ге вид., стереотип. – К.: Либідь, 2005. – 488 с.

Стаття надійшла до редакції 03.02.2015 р.

ЙОВЕНКО Л.

Уманский государственный университет имени Павла Тычины, Украина.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ИДЕИ ПОЛОЖИТЕЛЬНОГО ГЕРОЯ В ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЭПОХИ СОЦРЕАЛИЗМА

В статье анализируется интерпретация идеи положительного героя в художественных произведениях эпохи социалистического реализма. Выясняются особенности «единого» художественного метода советской литературы, а также рассматриваются факторы, которые определяют соцреализм. Отмечается, что общественный идеал через эстетическую огранку вырисовывается как идеал художественный. Констатируется, что проблема – положительный герой литературы, его поиски и принципы изображения – была главной по своему значению в теории социалистического реализма.

Ключевые слова: положительный герой, художественный образ, героизм, соцреализм, тоталитарное искусство, нравственные принципы.

IOVENKO L.

Pavlo Tychna Uman state pedagogical university, Ukraine.

INTERPRETATION OF POSITIVE HERO IDEA IN FICTION OF SOCIALIST REALISM PERIOD

The interpretation of ideas about positive hero in works of socialist realism era was attempted to analyze. Features of «single» artistic method of Soviet literature were analyzed. The factors that determine the socialist realism were discussed. The social ideal through aesthetic showed up as an art ideal. It is noted that problem of the positive hero, search of image and principles of its representation was the most important in the theory of socialist realism. The research deals with types of heroism that Soviet artists glorified.

Keywords: positive hero, character, heroism, socialist realism, totalitarian art, moral virtues.